

A felekezetváltás aránya a 18. századi erdélyi nemesség körében

Kutatástörténet

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa az erdélyi nemesség körében a 18-ik század folyamán végbement felekezetváltásokat. Ahhoz, hogy e felekezetváltások mértékét és súlyát megértsük, alapos kutatásra van szükség. Mivel ez eléggé személyes és kényes téma volt és maradt napjainkban is, a történészek igyekeztek mellőzni ezt a kérdést, vagy megelégedtek a korábbi nézetek átvételével anélkül, hogy alapos és mélyreható kutatást végeztek volna. Erdély történelmével foglalkozó, átfogó jellegű művek alig tárgyalják ezt a kérdést, annak mélységeit és következményeit nem tárják fel. Ugyanez elmondható a különböző protestáns egyháztörténeti műveikről is. A protestáns felekezetek történetét feldolgozó művek ugyan „elpanaszolják” az elszenvedett sérelmeket, legtöbb esetben felnagyítva vagy torzítva ismertetik a „veszteségeket”.¹ A katolikus egyháztörténet kerüli a témát, a nagy, átfogó jellegű egyháztörténeti művekben alig történik említés róla. Csupán elszórt adatokat találunk, ezek is többnyire túlzottak.

A témával 17-ik század végén és a 18-ik század folyamán írt protestáns emlékirodalom foglalkozik a legalaposabban. Cserei Mihály, Wesselényi István, Wass György és László naplói, emlékiratai a századforduló eseményeinek bemu-

* Bartha Zoltán, történész, levéltáros (Egeres-Gyártelep, 1976). 2009-ben végzett a Kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia Karán mint történész. Ezt követően 2011-ben ugyanitt mesterizett, és elvégezte a levéltárosi képzést is. 2012-ben felvételt nyert a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Hitoktatói Karának doktori iskolájába. 2018 februárjában a bírálóbizottság elfogadta a dolgozatát, és nyilvános védésre javasolta. Doktori disszertációja címe: „Felekezetváltás az erdélyi nemesség körében a 18. század folyamán. Szakterülete a 17–18. századi Erdély nemesi társadalmának mindennapi élete. Jelenleg egy magánlevéltár-leraktnál dolgozik mint levéltáros.

¹ Jó példa erre Pokoly adata, amelyeket a szerző a forrás megjelölése nélkül közöl, és amelyek ma egyik levéltárban sem fellelhetők. Vö. Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története, I–V. kötet*. Budapest, 1904–1905, 105–106. Pokoly 1763–1780 közötti időszakból 2700 áttért-ről tud.

tarása mellett tág teret szentelnek a felekezeti ügyeknek és az áttéréseknek is. A 18. század eseményeivel főleg Rettegi György, Halmágyi István, Hermányi Dienes József vagy Bod Péter írásaiból ismerkedhetünk meg. Az ezekben közölt adatok attól függően, hogy a szerző milyen társadalmi közegben mozgott, pontosabb vagy elnagyoltabb képet adnak a felekezetváltásokról. Halmágyi István mint a Gubernium titkára első kézből értesült az eseményekről, ezért adatai pontosak és alaposak. Rettegi György már többnyire másodkézből való információkat közöl, ezért adatai már pontatlanabbak, sok a pletyka vagy személyes vélemény. Hermányi és Bod főleg egyházi berkekben forgott, így munkáik inkább a református egyház belső életéről közölnek igen értékes adatokat.

A kor szellemiségével és személyes kapcsolatrendszerével kapcsolatban a különböző családi levéltárakban megőrzött oklevelek, iratok és magánlevelezések, feljegyzések is igen fontos adatokat tartalmaznak. Sajnos az Erdélyt megrázó események folyamán (Rákóczi-felkelés, Horea-lázadás, az 1848-as forradalom és szabadságharc, a két 20. századi világegyezés és a kommunista diktatúra) felbecsülhetetlen mennyiségű iratanyag semmisült meg. Ez a pusztítás a különböző nemesi családok levéltárai esetében még fájóbb, ha arra gondolunk, hogy ezeknek a családoknak a tagjai fontos állami, egyházi és vármegyei tisztségeket töltöttek be, és a megbízatásuk folytán beérkezett iratokat, leveleket ők őrizték. Ezen levéltárak pusztulásával az ezekben közölt adatok is végérvényesen elvesztek. Hasonló sorsra jutottak azok az egyházi iratok is, melyek a nemzetiségi konfliktusok áldozataivá lettek (pl. a református egyház püspöki levéltára vagy különböző gyülekezeti irattárak). Teljesen más okokból ugyan, de a kihalt családok (pl. Gyerőffy, Gyulaffy vagy Petky) iratainak nagy részére is az enyészeté vált. Az örökös őket többnyire csak a birtokok és az azokra vonatkozó iratok érdekelték, így a magánlevelezések (ha csak nem tartalmaztak birtokügyi információkat) értéktelenné váltak. A pusztulás a kis- és középnemesség esetében még súlyosabb, hisz ezeknek lehetőségük sem volt az iratok szakszerű rendezésére, tárolására és veszély esetén védett helyre menekítésére. A háborús pusztítások és a családok kihalása miatt több száz év távlatából szinte lehetetlen megírni ezeknek a családoknak és személyeknek a történetét. Így a kutató más családok iratanyagaiban, a visszaemlékezésekben közölt adatokra vagy szerencsés esetben a különböző tisztséglistákra támaszkodhat. Ám ha az illető család egyetlen tagja sem vállalt vagy kapott tisztséget (itt főleg vármegyei másodvonalas tisztségekről: alispán, főbíró, poroszló, titkár vagy vármegyei ülnök – van szó) a kutató számára szinte lehetetlen a felekezeti hovatartozásra – utólagos megállapítása. Ebben a református egyház különböző egyházmegyéinek írott anyagait feldolgozó sorozat

egy igen fontos támpontot nyújthat. Az 1990 után indult tevékenység már több egyházmegye iratanyagát dolgozta fel és tette hozzáférhetővé a kutatás számára.² Az itt közölt adatok még feldolgozásra várnak.

A különböző erdélyi állami és egyházi levéltárakban (pl. a Román Állami Levéltár megyei fiókintézményei közül főleg a kolozsvárban, a református egyház gyűjtőlevéltárában vagy a katolikus egyház kolozsvári és gyulafehérvári levéltáraiban) őrzött családi levéltárak a felekezetváltással kapcsolatban is fontos információkat tartalmaznak. Itt egy igen fontos és érdekes jelenség figyelhető meg: a családok még a levelezések terén is teljesen megszakitották a kapcsolatot azokkal a családtagokkal, akik megváltoztatták a felekezetüket, a családi levéltárakban a felekezetváltás után szinte teljesen eltűnnek az adott személlyel kapcsolatos személyes levélváltások. Az esetleges kapcsolattartás a család és a konvertita között szinte protokollárisá válik, az érintkezés már csak a közös birtokok adminisztrálásával kapcsolatban marad meg. Így sok esetben csak a katolikus családok levéltáraiban bukkanhatunk rá a konvertiták magánlevelezéseire, személyes irataira. Ezért a kutatóknak az összes erdélyi főnemesi család levéltárát át kell néznie ahhoz, hogy a felekezetet váltott személy adataira bukkanjon. Legtöbbször a felekezetváltás csak a végrendeletekből vagy a gyászjelentésekből derül ki. A halál előtt már nem lehetett vagy nem volt érdemes elhallgatni az igazságot, így az itt közölt adatok igen fontos forrásnak számítanak. Sokszor csak egy fohász vagy elvétett utalás jelzik, hogy az adott személy más hitet követett, mint a családja többi tagja.

1780 után az erdélyi közéletet már teljesen új témák határozták meg. A türelmi rendelet nyomán elcsitulnak a felekezeti csatározások, másodlagossá válik a vallási hovatartozás is. Ennek helyét a nemzeti megmaradás, a francia forradalom által elindított polgári és nemzeti megújulás vette át. Reformátusok, unitáriusok

² *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere. I–III. összeáll., sajtó alá rend., bev., jegyz. Buzogány Dezső és Ósz Sándor Előd. Kolozsvár 2002–2007. A Hunyad-zarándi Református Egyházmegye parciális zsinatainak végzései, 1686–1718, 1810–1815; Összeáll., sajtó alá rend., bev., jegyz. Buzogány Dezső, Ósz Sándor Előd; Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2007. (Erdélyi református egyháztörténeti adatok 4.). A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere; Összeáll., sajtó alá rend., bev., jegyz. Buzogány Dezső, Ósz Sándor Előd, Tóth Levente, kieg. Horváth Iringó, Kovács Mária Márta, Sipos Dávid. Koinónia, Kolozsvár 2008. (Fontes rerum ecclesiasticarum in Transylvania) A Küküllői Református Egyházmegye parciális zsinatainak végzései. Összeáll., sajtó alá rend., bev., jegyz. Buzogány Dezső, Ósz Sándor Előd, Tóth Levente; Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2008. (Erdélyi református egyháztörténeti adatok 6/1.).*

és katolikusok vállvetve harcolnak 1848-ban, és együtt bujdosnak a megtorlás éve alatt.

A felekezetváltás kérdésköre csak a 19. század végén, a 20. század elején válik aktuálissá, amikor megszületnek a magyar nemesség történetét bemutató művek. Kempelen Béla, Nagy Iván munkái, a különböző történelmi és egyházi folyóiratok (Történelmi Tár, Turul, Protestáns Szemle stb.) által közölt családtörténeti adatok között vallásügyi kérdések is felbukkannak. Ekkor kerülnek először közlésre a 18. századi emlékiratok is (pl. Rettegi műve az adott korban, bár igen közkedvelt volt, de csak másolatokban terjedhetett, mivel a közölt személyes adatok sokakat igen érzékenyen érintettek). Ugyanakkor az ekkor megírt, többnyire az arisztokrata családok által támogatott családtörténeti munkák (Daniel család, Haller, Bethlen) továbbra is hallgatnak a felekezetváltásról. A nagy egyháztörténetek, amelyek ebben a korban születtek (pl. Pokoly József vagy az unitárius Jakab Elek műve), továbbra is eltúlozzák az adatokat, több esetben pontatlanok vagy egyenesen hibásak.

1918 újabb fordulópontra jelentett. A kisebbségi sorba kényszerített erdélyi magyarság számára a megmaradás és az értékmentés válik központi kérdéssé, így a vallási ellentétekre, sérelmekre is a felejtés fátyla borul. Az ekkor íródott művek még kevésbé foglalkoznak a felekezetváltások történetével, ehelyett inkább a különböző felekezetek közti történelmi együttélést domborítják ki. A beszűkült anyagi keretek ekkor már nem teszik lehetővé a nagy szintézisjellegű művek megírását, a folyóiratokban közölt adatok is inkább az értékmentést szolgálják (Kelen Lajos stb.).

A második világháború pusztítása, az országhatárok változása, majd az ezeket követő etnikai tisztogatások következtében nagyon sok értékes írott anyag semmisült meg (pl. a gorbói Lészai család levéltára³ vagy a szomszédos Egeres egyházi irattára). Az 1945 után kibontakozódó kommunista diktatúra magával hozta az államosítást. A nemesi családokat ideológiai alapon az állam ellenségeinek minősítették, és pusztulásra ítélték. A nemesi családok többsége külföldre menekült, az itthon maradtakat kisemmizték, koncentrációs táborokba hurcolták. Ennek következtében a nemesi kúriákban őrzött levéltárak az enyészeté lettek (pl. az aranyosgerendi Kemény család), vagy jobb esetben, valamelyik állami levéltár raktárába kerültek anélkül, hogy kutatni lehetett volna azokat. A történetírás

³ Jakó Zsigmond: A Lészai család levéltárának nyomában. In: Pál-Antal Sándor et al. (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2003.

terén a nemesi társadalom, életvitel és kultúra, beleértve a felekezeti hovatartozást is, tabutémává vált. Az egyházi kiadványok sem foglalkozhattak a kérdéssel.

Az 1989-es rendszerváltás után a nemesi családok kutatása és az egyházi történetírás is újjáéledt, hatalmas űrt igyekszik pótolni. A különböző családtörténeti munkák (pl. W. Kovács András, Papp Klára, Rüsz-Fogarasi Enikő stb.) már fontos vallásügyi információkat is tartalmaznak. A nemesi társadalom minden napjait bemutató munkák (pl. Horn Ildikó), a levéltári családtörténeti és személyes forrásanyagok feldolgozására alapuló kutatások (pl. Tüdös S. Kinga nemesi végrendeletei) igen értékes felekezetváltással kapcsolatos adatokat tartalmaznak. A rendszerváltás után született politikatörténeti vagy egyháztörténeti művek ugyan érintik a felekezetváltás témakörét is, de továbbra is a múlt századvégi adatokat közlik, alapos kutatásra még nem került sor. A különböző világi és egyházi folyóiratok (Katolikus Szemle, Református Szemle, Keresztény Magvető, Erdélyi Múzeum stb.) által közölt tanulmányok csak részeredményeket tartalmaznak. Ezért vált időszerűvé egy alapos, a 18. század felekezetváltásait, az azok mögött megbúvó okokat, a felekezetváltások által kiváltott következményeket feldolgozó és bemutató munka megírása.

Kutatási eredmények

Az áttérések okai

A Habsburg-vezetés alatt Erdély politikai, gazdasági, társadalmi és vallási élete fokozatosan átalakult. Bár az 1691-ben kiadott Diploma Leopoldinum, valamint a fejedelmi korban elfogadott törvények hivatalosan 1848-ig érvényben maradtak, a valóságban a különböző királyi rendeletek és törvények szinte észrevétlenül átalakították a fejedelemség politikai berendezkedését és rendszerét. Kezdetben a Gubernium felállítása nem jelentett törést, mivel a fejedelmi tanács és a többi állami intézmény működése ellensúlyozta a túlkapásokat. Újdonságot csak az udvari kancellária felállítása jelentette, amelyik fokozatosan a Gubernium fölé nőtt, és az Erdélyt érintő fontos döntéseket már itt fogadták el. Kezdetben az erdélyi nemesség egésze, felekezeti hovatartozástól függetlenül, arra törekedett, hogy a Főkormányzóság és az udvari kancellária személyzetét az erdélyi törvények szerint határozzák meg. Ennek alapját a négy bevett vallás és a három nemzet évszázados rendszere képezte.

A Habsburg-rendszer erdélyi berendezkedése és megerősödése után egyre nyilvánvalóbbá vált Bécs azon törekvése, hogy a katolikus vallást ismét uralkodó vallássá tegye. És itt már a vallási metamorfózisnak vagyunk a tanúi. A kezdeti

szakaszban még nem beszélhetünk központilag támogatott és irányított felekezetváltásról. Ebben a korszakban bekövetkező konvertálások még vallási meggyőződésből születnek. A korban végbement felekezetváltások mozgatórugója a szerelem. Rendszerint egyik házastárs felvette társa vallását. Ugyanakkor a központi intézmények élén még nem találkozunk konvertitákkal. A különböző tisztségek megszerzésénél a felekezetváltás nem jelentett opciót, ugyanis ekkor még a protestánsok is fontos tisztségeket kapnak meg a vallási paritás és a nemzeti hovatartozás tiszteletben tartása révén. Ráadásul a különböző főnemesi címek osztogatásakor az udvar nem vette figyelembe a vallási hovatartozást (kivételt az unitáriusok és az evangélikusok képeznek különböző okok miatt), így a reformátusok is részesedhettek ilyen címekben, az egyedüli kritérium az uralkodó és a birodalom iránti feltétlen hűség volt. Az udvar ez alapján akart kialakítani a vallási hovatartozástól független olyan főnemességet, amelyikre bármikor támaszkodhatott. Így kapott főrendi, grófi címet az altorjai Apor, losonczi Bánffy, bethleni Bethlen, marosnémeti Gyulai, hallerkői Haller, branyicskai Jósika, körispataki Kálnoky, göncruszkai Kornis, szárhegyi Lázár, zabolai Mikes, petrovinai Petky, borosjenői Székely és széki Teleki család.⁴ Bárói címet ennél sokkal többen kaptak, de a főrendűek száma az erdélyi nemességen belül így is igen kicsi maradt. A 17. század végi és 18. századi cím- és címeradományok nem jártak birtokadományozással, a kedvezményezett családok már eleve a birtokos nemesség köréből kerültek ki.

A kezdeti, átmeneti korszakban még a törvények szigorú betartása a hangsúlyos, ami például a Gyeróffy gyerekek esetéből is kitűnik. Mikor Kemény Kata erővel kivette fiait a katolikus iskolából, és az unitárius kollégiumba küldte őket, vallási hovatartozástól függetlenül mindenki ragaszkodott a törvények szigorú betartásához és az erdélyi szokásjogok tiszteletben tartásához (Gyeróffy György végrendeletben kikötötte, hogy fiait katolikus vallásban neveljék, míg két leánya az anyjuk unitárius hitét követhette). E magatartás mögött egy igen logikusnak tűnő érv húzódott meg: a protestánsok (reformátusok és unitáriusok) abban bíztak, hogy ha ők betartják a törvényeket, akkor a katolikus részről is ugyanez fog történni. A katolikusok ezzel szemben törvényes úton akarták visszaszerezni a fejedelmi korban elvesztett pozícióikat. Az erdélyi törvényes keretek állandó feszegetése és a protestánsok részéről való engedmények odavezettek, hogy a törvényeket felülírták vagy megkerülték, ezáltal lehetőséget biztosítva az udvar-

⁴ W. Kovács András: A cegei Wass család grófi diplomája 1744-ből. In: *Református Szemle* 96 (2003/6), 790–806.

nak arra, hogy egyre jobban beavatkozhasson Erdély belügyeibe, és lassan, szinte észrevétlenül átvegye a kezdeményező szerepét. Ezt a fokozódó térvessztést a kor protestáns társadalma is érezte. Az ekkor íródott emlékiratokban állandó témává lesz a protestáns nemesség megalkuvása és a protestáns (mind református, mind unitárius) érdekek elárulása. A Rákóczi-féle felkelés idején a vallási tematika háttérbe szorul, az életbenmaradás és a vagyon megőrzése válik elsődlegessé. Noha Rákóczi erdélyi fejedelemként megpróbálta rendezni a vallási vitákat, ám a rendek ellenállása és a harctéri bizonytalanság ezt nem tette lehetővé.

A szabadságharcot követő korszakban a felekezetek közötti kapcsolatok tovább romlanak. Az unitáriusok teljes kiszorítása a közéletből (csak a vármegyék és székek második vonalában maradnak meg) a két magyar protestáns felekezet között is vitákat szül. Az unitáriusok a reformátusok szemére vetik, hogy összefogva a katolikusokkal közrejátszottak a vallásuk háttérbe szorításában. Ebben van bizonyos igazság, ugyanis 1713 után a központi és a joghatósági főtisztségek betöltésénél már csak a katolikusok és a reformátusok közötti paritást vették figyelembe. Az unitáriusok kiszorítását az udvar támogatta, ráadásul a kor emlékirodalmából és személyes levelezésekből kiderül az is, hogy ezzel a reformátusok is egyetértettek. E magatartás mögött politikai, de főleg hitelvi okok húzódnak: az unitáriusok helyét így a reformátusok kaphatták meg.

A két felekezet között az áttérések vitákat eredményeztek. Több unitárius nemesi család úgy dönt, hogy társadalmi és politikai érvényesülésért hitüket feladva a református hitre térnek. A legismertebb eset Daniel Istváné, aki áttérése után több fontosabb tisztséget is kapott, bár a képet némileg árnyalja az, hogy a tisztségek megszerzésében alapos jogi szaktudása is segítségére volt.

Ha az előző korszakban az udvar még nem erőltette a katolikus hitre való áttérést, III. Károly uralkodása alatt ez teljesen megváltozik. A katolikus püspökség helyreállítása és a fejedelmi korszakban született katolikusok érdekeit sértő törvények eltörlése révén a katolikus egyház erőteljes központi támogatást kapott. Az udvari kancellária élén már kezdettől fogva csak katolikusok álltak, most az alsóbb szinteken is a tisztségek többségét szintén ők töltik be. Hasonló folyamatok mennek végbe a Gubernium esetében is. Az unitáriusok által elvesztett helyek nagy részét a paritási elv ellenére rendre a katolikusok kapják meg, a reformátusok nemtetszése ellenére is. Az uralkodó egyre inkább nem veszi figyelembe a rendek akaratát, olyanokat nevez ki a különböző tisztségekre, akik az udvar érdekeit szolgálják. Olyan eset is előfordult, hogy az uralkodó olyan személyt nevez ki, aki nem kapta meg a rendek jóváhagyását. A joghatóságok egyelőre még megmaradnak a rendek hatáskörében, itt még érvényesült a Diploma

Leopoldinumban rögzített bevett vallások rendszere. Ám a változás itt is megál-
líthatatlan volt. A főtisztvégeket rendre csak katolikusok kapták meg, míg az
alacsonyabb szinteken továbbra is megmarad egyfajta felekezeti paritás. Itt még
az unitáriusok is megőrizhetnek néhány tisztvéget főleg azokban a vármegyék-
ben, székekben vagy városokban, ahol jelentős számban vannak (pl. Udvarhely,
Háromszék, Aranyos, Torda vagy Kolozsvár). A reformátusoknak tapasztalniuk
kell, hogy egyre inkább háttérbe szorulnak, bár még vannak tisztvégek, amelyeket
reformátusok töltenek be, de a korszak végére már csak a rendek elnökségét és
néhány főispáni tisztvéget tudnak megtartani.

Így nem meglepő, hogy egyre több nemes adta fel hitét, és tér át a katolikus
vallásra. Az udvar is módosított az álláspontján, a konvertiták fontos állami
tisztvégekhez jutnak, bár ezek a tisztvégek a másodvonalhoz tartoznak (pl. a re-
formátusból katolikussá lett Pongrácz György). Az udvarnak még nincs feltétle-
nül szüksége a felekezetváltás erőltetésére, ugyanis elegendő erdélyi katolikus
család áll rendelkezésére ahhoz, hogy a különböző tisztvégek betöltéséhez megfe-
lelő személyeket találjon. Ahol ez nem lehetséges, vagy Bécs érdeke úgy kívánja, a
kis- és középnemesség soraiból emel fel katolikusokat (pl. Bornemisza János). Az
így kiemelt kis- és középnemesek képezték az új katolikus főnemesség alapját,
társadalmi előmenetelüket, címeiket, tisztvégeiket és ezek révén vagyonukat kizá-
rólag az uralkodó kegyének köszönheték. Ezért korlátlan hűséggel tartoznak az
uralkodócsaládnak. Az így kreált katolikus főnemesség lesz Erdélyben a Habs-
burgok leghűségesebb kiszolgálója. Felekezetváltás terén továbbra is a házasság
következtében végbemenő konvertálások dominálnak (pl. Gyerőffy Borbála vagy
Petki Nagy Boldizsár esete). Továbbra is többnyire a törvényes rend és a szokás-
jog betartása a mérvadó, bár egyes esetekben durva központi beavatkozás is meg-
figyelhető (pl. Árva Bethlen Kata gyerekeinek elvétele). A főnemési címek oszto-
gatása ebben a korszakban is folytatódott, a kritérium továbbra is az uralkodó
iránti korlátlan hűség és a bécsi udvarhoz való lojalitás. Néhány esetben a refor-
mátusok is kapnak tisztvégeket (pl. Szentkereszti), viszont az unitáriusokat sem
az előző, sem a következő korszakban nem találunk (pl. a Suki család kihalásáig
köznemési szinten marad, míg a Bíró és a Petriyevity Horváth család majd csak
a 19. században jut az arisztokraták közé).

A következő korszak további vallási jogtiprásokat hoz. Mária Terézia a kato-
likus vallás legfőbb képviselőjének tartotta magát, így számára hitének védelme
és erősítése válik hivatásává. A protestánsokat ért sorozatos támadások és feleke-
zetváltások mögött a királynő azon akarata sejthető, hogy uralkodóként meg-
mentse alattvalóinak lelkét a kárhozattól. Ezért kész volt mindent megtenni akár

erőszak árán is. Az uralkodó szemszögéből pl. a bábatörvény, a katolikus vallás elhagyásának tilalma, a protestáns egyetemek látogatásának a korlátozása, amelyet, hogy a birodalom érdekeit szolgálta, kimondottan katolikus alattvalók lelki üdvét voltak hivatottak megmenteni. Így kell értelmezni azokat a törvényeket is, melyek a katolikus vallást elhagyni akarókat szigorúan büntették.⁵ Ebben a korban születtek olyan törvények is, amelyek gazdasági és állambiztonsági kitekintésűek voltak, de egyúttal vallási érdekeket is sértettek (pl. az új adórendszer bevezetése, a központi kormányzati hivatalok átalakítása vagy a határőrezredek felállítása). Természetesen ezek a törvények a protestánsok részéről ellenállást és tiltakozást váltottak ki.

Az erdélyi rendeket 1762-ig még összehívták, ám az udvar egyre kevésbé veszi figyelembe a rendek kéréseit és döntéseit. 1765-ben bekövetkezik az, amitől a nemesség jelentős része (felekezettől függetlenül) félt: az uralkodó a rendek megkérdezése nélkül az erdélyi főhivatalokat idegenekkel tölti be, és a már kinevezett tisztségviselőket kénye-kedve szerint cserélgeti.

Ebben a korban a konvertiták már fontos, a politikai, kulturális és gazdasági életet meghatározó személyekké váltak. Az udvar támogatta, sőt erőltette az áttéréseket, a főnemesi családokból származó konvertitákat fontos állami kitüntetésekkel és tisztségekkel jutalmazták (pl. Bánffy Dénes vagy a két Bethlen testvér, Miklós és Gábor). A helyzet súlyosságát jelzi Bánffy Ágnes elrablása és erőszakos áttérése.

Az udvar a protestáns nemességet néhány tisztség átengedésével és a főrendi címek osztogatásával próbálta megnyerni. Az erdélyi nemesi családok esetében a grófi rangra emelések többsége Mária Terézia hosszú uralkodására esik. Ekkor nem kevesebb mint tizenkét (iktári Bethlen, uzoni Béli, gyerőmonostori Kemény, malomvízi Kendeffy, borosjenői Korda, gyulakuti Lázár, hídvégi Mikó, hídvégi Nemes, nagyercsei Tholdalagi, nagyszalontai Tholdi, torockószentgyörgyi Thoroczka, cegei Wass) család kapta meg a címet.⁶

1774-ben törés következett be, amely nemcsak a politikai életet, de a vallási viszonyokat is jelentősen érintette. II. József társuralkodó, későbbi császár előző évi erdélyi utazása során találkozott az erdélyi felekezetek (beleértve az unitáriusokat is) képviselőivel, és az akkor már nagyfejedelemség (1765-től) magas rangú politikai személyiségeivel. A találkozók után a változások szele seper át Erdélyen. Nagyon sok tisztségviselőt leváltottak, vagy akár előléptettek. Az újonnan kineve-

⁵ Pokoly József: *Az Erdély Református Egyház története*, III. kötet. 99–100.

⁶ W. Kovács András: *A cegei Wass család grófi diplomája 1744-ből*, 790–806.

zettek esetében már nem vették figyelembe a vallási hovatartozást. Az egyedüli kritérium a rátermettség, a szaktudás és természetesen az uralkodó iránti feltétlen hűség. Így nem meglepő, hogy több református is (pl. Bánffy Farkas, Kendeffy Elek, Teleki Sámuel) az új rendszer hűséges támaszai lesznek.

Mária Terézia halála után, 1780-tól új korszak kezdődött, amelyet az 1781-ben elfogadott türelmi rendelet vezetett be. A rendelet a nemzet alkotórészeinek ismeri el a protestánsokat is. Az uralkodót csak az alattvalói boldogsága és elégedettsége érdekelte, meggyőződése szerint a boldog alattvaló az állam támasza, hatékonyabban dolgozik, így több adót fizet. Az uralkodót már kevésbé érdekli alattvalói hite (bár a katolikus egyház hegemoniáját nem szüntette meg).

1774 után már nem beszélhetünk központilag irányított és támogatott felekezettváltsárról. Igaz, hogy a katolikus papság kérésére az uralkodó kiadott egy pötrrendeletet, amely a katolikus vallásból protestáns hitre vagy protestánsról protestánsra konvertálásokról szól (pl. Cserei Ilona esete).

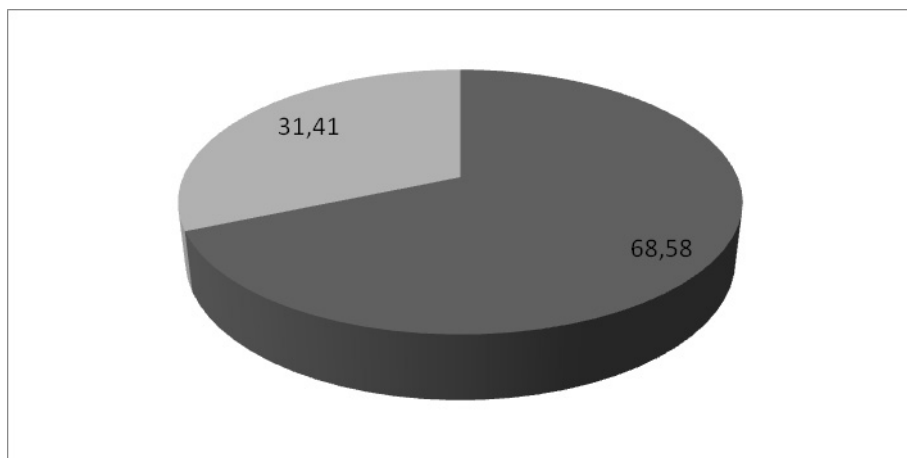
A kutatási eredmények feldolgozása

A különböző családtörténeti, intézménytörténeti művek, a 18. században írt emlékiratok, valamint a különböző levéltárakban található személyes és családi levéltárak iratanyagában fellelhető személyes adatok egybegyűjtése és feldolgozása révén 1531 nevet és személyi adatokat tartalmazó adattár gyűlt össze. Ez alapján készült el a kutatás összegzése.

Az 1531 személyes adat lehetőséget adott alapos, mélyreható kutatás elvégzésére. Az adatok elsősorban olyan személyekre vonatkoznak, akik valamiféle állami, vármegyei, illetve egyházi tisztséget töltöttek be. A kutatott személyek kivétel nélkül nemesek, többségük főnemes, de szép számmal vannak jelen közép-nemesek is. A kisnemesek csak abban az esetben kerültek be a jegyzékbe, ha valamilyen tisztséget töltöttek be, ugyanis a hatalmas adatvesztés miatt ezen családokon belüli felekezettváltsákok nehezen kimutathatóak. A felekezettváltsákok között szerepelnek olyanok is, akik még a fejedelemség korában születtek, politikai vagy egyházi karrierjük is ekkor kezdődött el, de a Habsburg-korszakban bontakozott ki. Ezek a személyek többnyire a tárgyalt korszak első, átmeneti periódusában éltek és tevékenykedtek (pl. Bethlen Miklós, Bánffy György, Apor István stb.). Van köztük olyan is, aki jóval a második időszak vége felé távozik az élők sorából (pl. Daniel István vagy Bornemisza János). A kutatásba kiterjedt a tisztségviselő nemesek családtagjaira is (feleség, gyerekek, szülők) még akkor is, ha ők nem vezettek semmilyen hivatalt. A feldolgozott személyi adatok között van olyan is,

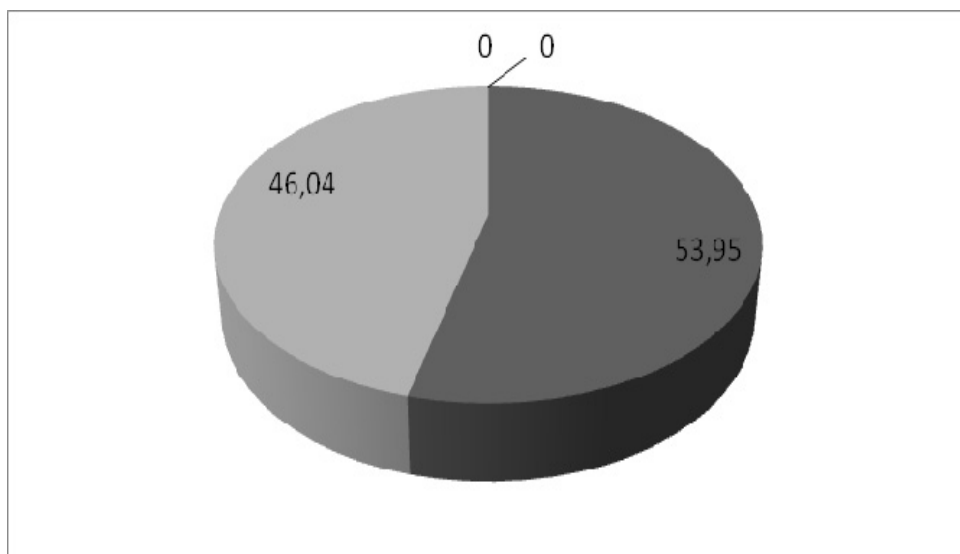
amelyek a szűkös adatforrás miatt nem teljesek (hiányozhat a személy felekezeti hovatartozása, születési adatai, temetkezésének helye, címe, szülei neve, feleség-férje neve, gyerekei neve stb.)

A kutatott személyek társadalmi rétegződése is nagyon sokrétű: az egyszerű vidéki kismestől a főnemesig terjed. Vannak köztük egyszerű vármegyei tisztviselők, főispánok, katonatisztek, guberniumi tisztviselők, tanácsosok, főhivatali tisztségeket viselők, egyházi személyek (csak a katolikus püspökök kerültek be, mivel ők rangjuk, címeik és hivatásuk révén az arisztokrácia tagjai és a Gubernium tanácsosai voltak). A feldolgozott 1531 személyi adat közül 1050 férfi (68,58%) és 481 nő (31,41%).

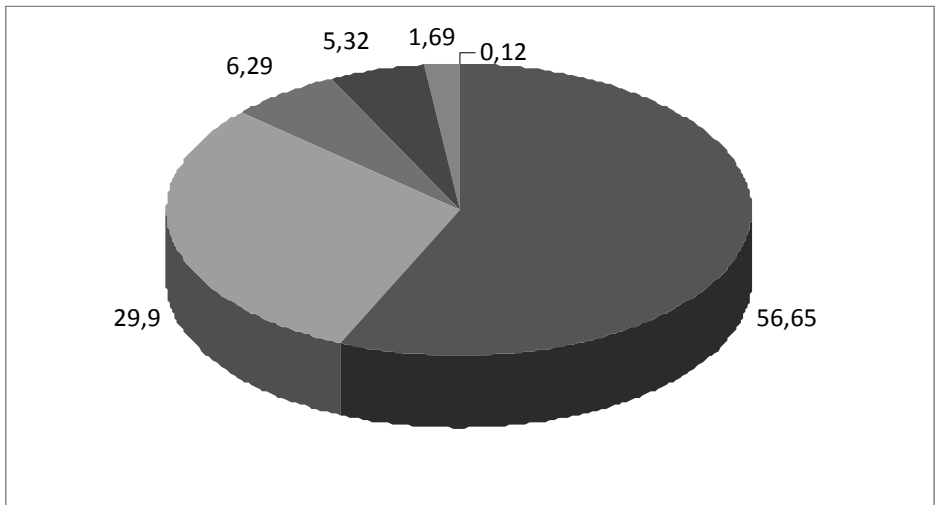
1. diagram. A feldolgozott 1531 személyi adat nemek szerinti megoszlása:
1050 férfi (68,58%), 481 nő (31,41%).

A felekezeti megoszlás szempontjából 826 személynek ismert a vallási hovatartozása (53,95%), míg 705 esetben nem sikerült kideríteni a felekezeti hovatartozást (46,04%). Ide főleg kismesek tartoznak vagy olyanok, akiknek a szülei ugyan áttértek egy másik hitre, de mivel ők már nagykorúak voltak, dönthettek, hogy követik, vagy sem szüleiket új hitükben.

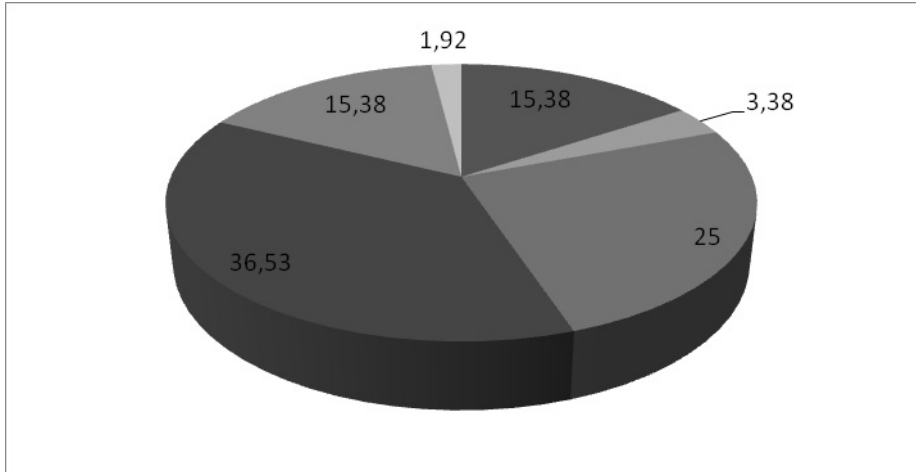
2. diagram. A kutatás alapját képező személyek a szerinti megoszlása, hogy ismert (826 személy, 53,95%) vagy ismeretlen (705 személy, 46,04%) a felekezeti hovatartozása

Ahol sikerült megállapítani a felekezeti hovatartozást, ott a következő megoszlást láthatjuk: 826 személy közül 468 református (56,65%), 247 katolikus (29,9%), 44 unitárius (5,32%), 14 evangélikus (1,69%) és 1 görögkatolikus (0,12%), valamint 52 konvertita (6,29%) személy. Az evangélikusok csak abban az esetben kerültek be a kutatásba, ha nemesi címet kaptak, és valamilyen állami tisztséget töltöttek be (pl. Bruckenthal Sámuel és testvére, Bruckenthal Mihály). A görögkatolikusokat Ioan Inocențiu Micu-Klein püspök képviseli, aki 1729-ben kapott bárói címet. A konvertitákat (felekezettől függetlenül) külön kategóriába soroltuk a jobb áttekintés végett, de a felnőttkorú gyermekeiket már az új vallás keretei közé soroltuk. Az 52 konvertita között 43 férfi és 9 nő van. Katolikus hitre 45, míg református hitre 7 személy tért át.

3. diagram. Az ismert vallású személyek felekezeti megoszlása: református 56,65%, katolikus 29,9%, konvertita 6,29%, unitárius 5,32%, evangélikus 1,69%, görögkatolikus 0,12%

Ha az áttérési okokat vizsgáljuk, akkor a következő képet kapjuk.

4. diagram. A felekezetváltás okai: szerelemből 36,53%, érdekből 25%, meggyőződésből 15,38%, ismeretlen 15,38%, szülők által 3,38%, erőszak által 1,92%

Az áttérések többsége két kategóriába sorolható: 19 személy (36,53%) esetében a szerelem, vagyis a házassági szándék áll a felekezetváltás háttérében (pl. Gyerőffy Borbála, Petki Nagy Boldizsár, Bethlen Druziánna, Bethlen Julianna, Bíró Mózes, Daniel Zsófia, Gyulai Ferenc, Gyulai Sámuel, Kemény Ádám, Kemény Pál, Korda Klára, Lázár János, Nemes János, Teleki Károly vagy a református hitre tért Cserei Ilona és Mikes Anna). 13 személy (25%) érdekből, bizonyos tisztségek vagy címek megszerzésért váltott hitet (pl. Pongrácz György, Bánffy Dénes, Bethlen Miklós, Bethlen Gábor vagy Korda György). Mindössze 8 személy (15,38%) esetében mondhatjuk el, hogy az áttérése háttérében kimondottan vallási meggyőződés állt (pl. Diószegi Zsigmond, Szilágyi Mihály, Sztójka Zsigmond vagy a reformátussá lett Daniel István). Meg kell jegyezni, hogy azok a személyek is, akiknél a korabeli krónikák vagy adatok világosan jelzik, hogy az áttérésük érdekből, valamilyen tisztség megszerzéséért történik, ők mégis a személyes meggyőződést hozzák fel indokként. Ugyancsak 8 személy (15,38%) esetében nem sikerült megállapítani a felekezetváltás okát. Két személy (3,84%) esetében biztosan állítható, hogy a szülei felekezetváltása révén váltottak hitet. Bánffy Ágnes (1,92%) esetében világosan kimondható az erőszakos felekezetváltás.

Ha a felekezetváltások koronkénti megoszlását vizsgáljuk, akkor egy kicsit nehezebb helyzetben vagyunk, ugyanis nagyon sok esetben lehetetlen a hitváltás pontos időpontját megállapítani. Sok esetben ez csak jóval később derült ki, vagy a közvélemény számára rejtve maradt. Az adatok alapján az 1690–1713 közötti időszakban összesen 9 áttéréssel számolunk, ezek közül 3 személy valamelyik protestáns vallásról tért át református hitre. 1713 és 1773 között összesen 41 áttéréssel találkozunk, ezek közül kettő unitáriusból reformátussá lett. 1774 után katolikus vallásra történő kitérésekkel már nem találkozunk. Két katolikus (Cserei Ilona és Mikes Anna) a türelmi rendelet kiadása után követi férjét a református hitben.

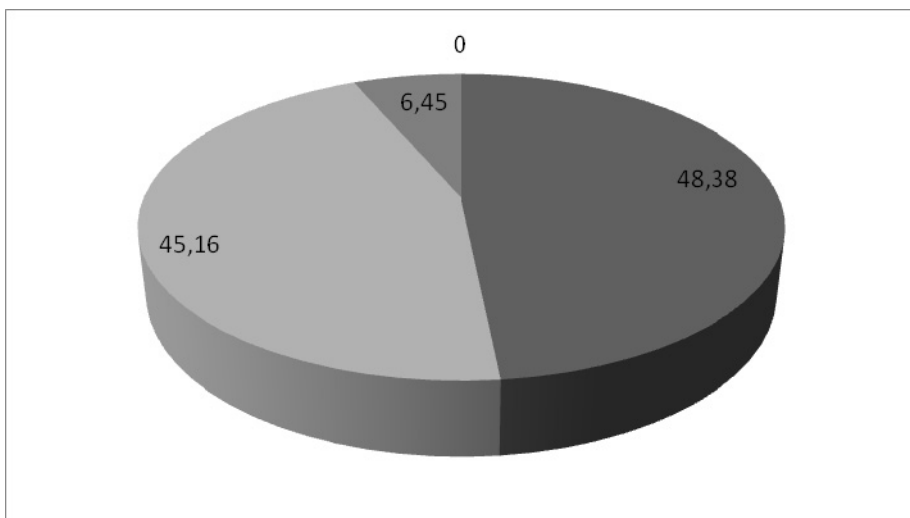
Ha a konvertitákat a szerint vizsgáljuk, hogy milyen tisztséget töltöttek be, szinte lehetetlen feladat előtt állunk. Ezért inkább a különböző tisztségeket vehetjük számba, és azt vizsgálhatjuk, hogy a tisztségviselők közül hányan voltak konvertiták. Mivel a kormányzati tisztségviselők között kevés áttérő van, a kutatást inkább a főbb joghatóságokra korlátoztuk.

Eszerint a Habsburg-korszakban átlagban 11 főispánság, 5 székely szék és két főkapitányság létezett. A főispánságok közül Máramaros 1740-ig maradt Erdélynél, majd Magyarországhoz került. Így a vármegyék száma tízre csökkent, ám 1774-ben Fehér vármegye kettéosztása után ismét 11 vármegye lett. A szé-

kely székek száma az egész időszak alatt nem változott. A két főkapitányság közül Fogaras vidékének vezetését az erdélyi nemesség 1756 után elveszti. Ezek szerint 1690-ben, 1713-ban és 1740-ben 18, míg 1784-ig 17 főjoghatósággal számolunk. Mivel 1711-ig a főispánok és főkirálybírók kinevezése még a régi, fejedelemség kori rendszert követi (két főispán, egy alispán), és sok esetben csak egy tisztség volt betöltve, csak 1711 után követhető pontosan a személyi változás. Ráadásul 1711 előtt a tisztségviselők között még nem találkozunk konvertitákkal. Ezért a felekezeti megoszlást és a konvertiták arányát csak az 1711–1784 közötti időszakban vizsgáltam. Eszerint 1711–1713 között a 11 főispánság élén 7 reformátust és 4 katolikusot találunk. 1740-ben még a reformátusok vannak többségben, ám 1780-ra az arány a katolikusok javára billen át (7 katolikus és 4 református). 1784-ben a 18 joghatóság élén 8 katolikus és 3 református személy állt.

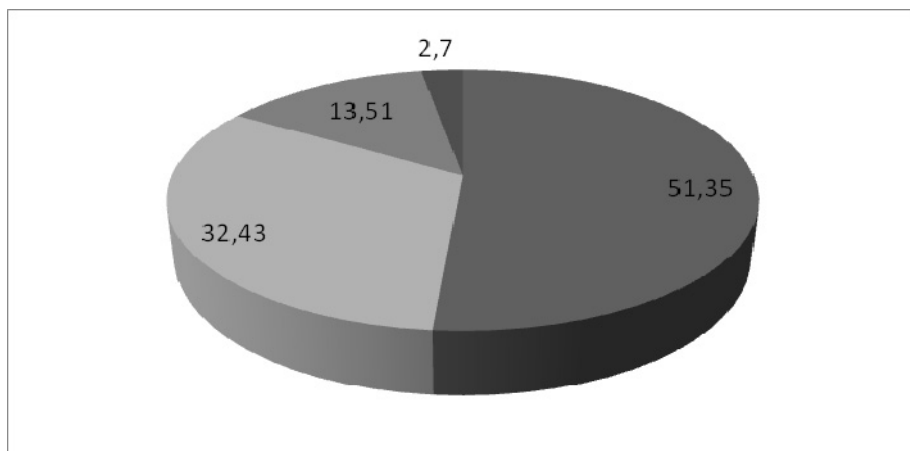
Év	Református	Katolikus
1711	7	4
1740	6	5
1780	4	7
1784	3	8

A 11 főispánság élén 1711–1784 között összesen 67 főispán volt, de mivel köztük vannak olyanok, akik több vármegyében is betöltötték bizonyos tisztséget (a konvertita Bánffy Dénes Kolozs, Doboka és Küküllő vármegyében, a katolikus Mikes István Fehér és Belső-Szolnok vármegyében, a katolikus Haller Antal Küküllő és Felső-Fehér vármegyében, a katolikus Kornis István Fehér és Küküllő vármegyében), így csak 62 személlyel számolunk. Felekezeti szempontból 30 katolikus, 28 református és 4 konvertita főispán van.

5. diagram. A főispánok felekezet szerinti megoszlása: 48,38% katolikus, 45,16% református, 6,45% konvertita.

Az öt székely szék és a két főkapitányság élén 1711–1784 között összesen 37 személy fordul meg. Mivel Fogaras földje 1756 után kikerült az erdélyi nemesség jogköréből, a kezdeti 7 tisztségből csak hat marad meg. 1711-ben a hét tisztség közül 3 élén katolikus, míg 4 élén református állt, 1740-ben 6 katolikus és 1 konvertita volt. 1773-ban a megmaradt 6 tisztség élén 3 katolikus, 2 református és 1 konvertita volt. 1780-ban ugyanilyen megosztást találunk (3 katolikus, 2 református, 1 konvertita). Ez az arány 1784-ig marad meg. Az öt székely főkirálybíróság esetében, hasonlóan a vármegyékhez, teljes váltás következik be (1740-ben 3 református, 2 katolikus, 1780-ban 3 katolikus, 2 református). A vizsgált tisztviselők között voltak olyanok is, akik főispáni tisztséget is betöltöttek (a katolikus Haller Péter Fehér, Haller Pál Dobokában, a református Bethlen Pál Torda, míg Teleki Ádám Doboka vármegyében). Felekezeti szempontból a 37 személy között 16 katolikust, 10 reformátust, 5 konvertitát és 1 evangélikust találunk.

6. diagram. A székely főkirálybírók és a főkapitányok felekezeti megoszlása: 51,35% katolikus, 32,43% református, 13,51% konvertita, 2,7% evangélikus.

Összesítés

1. Erdélyben az 1711–1784 időszakban összesen 18 nemesi joghatóság létezett (11 vármegye, 5 székely szék és két főkapitányság). Máramaros 1742-ben Magyarországhoz kerül, de 1774-ben Fehér vármegyét két részre osztják, így a korszak végére a vármegyék száma nem változik. A székely székek száma ugyanaz marad az egész tárgyalt időszakban, ellenben a két főkapitányság közül egy (Fogaras) kikerül a nemesség hatásköréből. Így 1784-re csak 17 nemesi joghatóság marad.

2. A 11 főispánság élén összesen 67 főispán fordul meg, de mivel voltak olyanok, akik több vármegye élén is megfordultak, csak 62 személlyel számolhatunk.

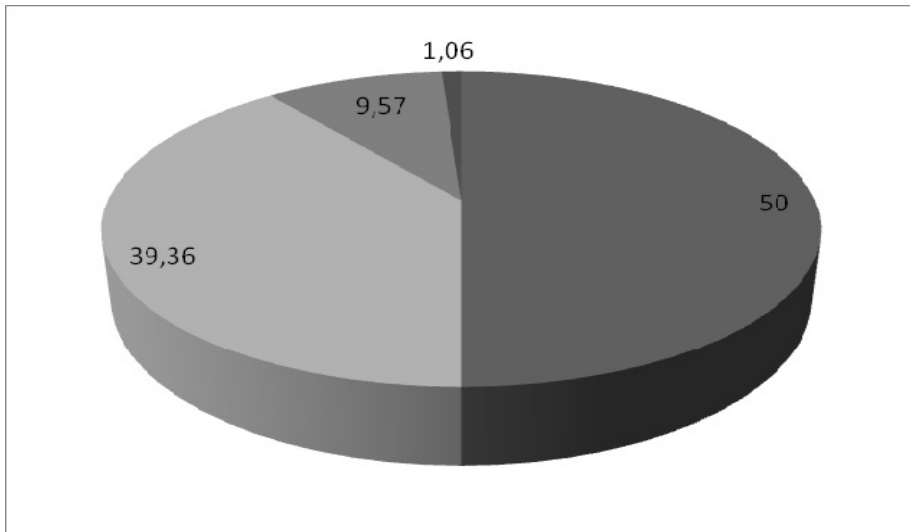
3. Az öt székely szék és a két főkapitányság esetében összesen 37 tisztségviselővel számolunk. Voltak viszont olyanok, akik a főkirálybírói, illetve a főkapitányi tisztségüket főispáni hivatalra cserélték fel, ezért az összesítésbe csak 32 személy került be.

4. Összesen 104 tisztséggel számolunk (67 vármegyei és 37 széki és főkapitányi).

5. A tisztségelhalmozások miatt az 1711–1784 időszakban a 17 nemesi joghatóság élén 94 személy fordult meg.

6. 1711-ben a 18 főtisztviselő közül 10 református (7 főispán, 2 főkirálybíró, 1 főkapitány), 8 katolikus (4 + 3 + 1). 1740-ben a 18 főtisztviselő közül már csak 6 személy református (mind főispánok), 11 katolikus (5 főispán, 5 főkirálybíró és 1 főkapitány) és 1 konvertita (főkapitány). 1780-ban a 17 tisztviselő közül 10 katolikus (7 főispán, 3 főkirálybíró), 6 református (4 főispán, 2 főkirálybíró) és 1 konvertita (főkapitány).

7. Ezek közül 47 személy (50%) katolikus (30 főispán és 17 főkirálybíró és főkapitány), 37 személy (39,36%) református (28 + 9), 5 konvertita (9,57%) (4 + 5) és 1 evangélikus (1,06%). Ez diagramon ábrázolva a következőképpen mutat:

7. diagram. Az 1711–1784 között főispáni, főkirálybírói és főkapitányi tisztséget betöltött személyek felekezeti megoszlása.

Minden adatot figyelembe véve a következőket állapíthatjuk meg:

1. Erdélyben 1690 után nem beszélhetünk központilag irányított, az egész nemesi társadalmat érintő felekezetváltásról. A kezdeti időszakban (1690–1711) az áttérések száma még igen alacsony (mindössze 9 áttérés, ebből 3 személy református hitre tér át), az áttérések személyes meggyőződésből történnek (mind katolikus, mind református oldalon).

Az áttérések között találunk érdekből, valamint házasság miatt bekövetkezett felekezetváltást is. Ebben az időszakban a főtisztviselők, illetve a főbb jogható-

ságok élén még nem találkozunk konvertitákkal. Az udvar még nem a konvertitákra, hanem az erdélyi katolikus nemesi családokra támaszkodik. A protestáns nemességnek még nem érdeke az áttérés, mivel a törvények alapján így is fontos tisztségeket szerezhet meg. Az udvar református személyeknek is ad arisztokrata címeket.

2. 1711 után az udvar továbbra sem erőlteti az áttérést, bár ekkor már támogatja és az áttérteket előnyben részesíti. 1740-ig a főbb joghatóságok élén még nem találunk konvertitákat, a központi főhivatalok élén is mindössze egy személy fordul meg. Az áttérések között továbbra is magas a szerelemből, házasság céljából történő felekezetváltás, valamint a személyes meggyőződésből fakadó konvertálás. Ugyanakkor nő az érdekből történő felekezetváltások száma. Az udvar továbbra is az ősi katolikus nemességre támaszkodik, de az új katolikus arisztokrácia tagjai egyre nagyobb befolyásra tesznek szert. Ők kimondottan a Habsburg-család iránti hűségüknek köszönhetik hivatalukat és tisztségeiket, ezért a rendszer leghűségesebb kiszolgálói lesznek. Az unitáriusok teljesen kiszorulnak a fontosabb tisztségekből, a reformátusoknak viszont ideiglenesen sikerül megőrizniük néhány tisztséget. Az udvar a református családoknak is osztogat főnemesi címet.

3. 1740 után a konvertiták már erőteljes udvari támogatásban részesülnek, fontos központi és joghatósági tisztségeket kapnak meg, ami az udvar megváltozott szemléletére utal. Az áttérések száma jelentősen emelkedett. Megnőtt az érdekből végrehajtott áttérések száma, ugyanakkor továbbra is jelen vannak a szerelemből, házasság céljából történő váltások. Megjelenik egy új, erőszak általi felekezetváltás is, mely az udvar egyre agresszívebb, központilag támogatott rekatolizációs politikáját tükrözi. A katolikus vallást elhagyni szándékozókat szigorúan büntetik. A tisztségek túlnyomó többségét katolikusok és konvertiták kapják meg. A reformátusoknak mindössze egy központi tisztséget és néhány joghatóságot sikerül megtartaniuk. Az áttérések révén több református arisztokrata családon belül (Bánffy, Bethlen, Teleki, Nemes, Korda) katolikus ágak jelennek meg. Ennek ellenére több család végig megmarad református vallásúnak (Wesselényi, Rhédey, Wass). Az udvar az ősi erdélyi katolikus arisztokráciára, az előző korszakban a köznemesi sorból felemelt családokra és a konvertitákra támaszkodik. Ebben az időszakban, ugyan elszórtan, de a reformátusok irányába történő felekezetváltással is találkozunk.

4. 1774 után egy váltás történik, a tisztségeket már nem a felekezeti hovatartozás, hanem a rátermettség, szaktudás és az uralkodó iránti hűség alapján osztják ki. Ebben az időszakban már nem találkozunk felekezetváltással. A korábbi

korszakok konvertitáinak leszármazottjai e korszak után vállalnak az erdélyi társadalom meghatározó személyiségeivé.

5. 1780 után már csak a katolikus hitet elhagyó felekezetváltással találkozunk, a két személy kimondottan szerelemből vált hitet. A tisztségek betöltésénél a felekezeti hovatartozás már nem játszik semmilyen szerepet.

6. A vizsgált korszakban (1690–1780) a főnemesség és a tisztséget viselő középnemesség körében a felekezetváltók száma igen alacsony (52 személy) marad. Főleg a szerelemből, házasság céljából, illetve az érdekből végrehajtott felekezetváltások teszik ki a konvertálások többségét. Az udvar ugyan nem erőltette az áttérést, ám támogatta azt, és az áttérteket címekkel és tisztségekkel jutalmazta.

7. A Habsburgoknak nem volt szükségük a felekezetváltás erőltetésére, ugyanis Erdélyben mindig is létezett egy erős katolikus nemesi közösség, amely a fejedelemség korában is Habsburg-párti volt.

8. A kis- és középnemesei sorból címek és tisztségek által felemelt katolikus személyek lettek a rendszer leghűségesebb kiszolgálói. Idővel ők is az erdélyi katolikus arisztokrácia tagjaivá váltak.

9. Annak ellenére, hogy több református családon belül megszületnek a katolikus ágak, a korszak végére számos család továbbra is teljes egészében református, illetve unitárius marad.

10. Az erdélyi nemességen belül az udvar támogatása révén létrejön a szász, evangélikus, illetve az áttérések miatt a katolikus nemesség is.